

UDK 811.163.4'367.634(497.16)

Izvorni naučni rad

Miomir ABOVIĆ (Tivat)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

abovicmiomir@t-com.me

**FUNKCIONALNI I ZNAČENJSKI ASPEKTI UPOTREBE
VEZNIKA *TE* I *ĐE* (*GDJE*) U CRNOGORSKIM TEKSTOVIMA
XIX VIJEKA I POČETKA XX VIJEKA**

U radu ćemo se baviti proučavanjem rečeničnih konteksta u kojima se u crnogorskim tekstovima devetnaestog vijeka (prije svega druge polovine devetnaestog vijeka) i početka dvadesetog vijeka upotrebljavaju veznici **te** i **de** (**gdje**). Akcenat ćemo staviti na one funkcionalne i značenjske aspekte upotrebe ovih veznika koji, s jedne strane, predstavljaju razliku u odnosu na upotrebu ovih vezničkih jedinica u savremenim crnogorskim govorima, a, s druge, na pokušaj objašnjenja **razloga** upotrebe ovih veznika u određenim rečeničnim kontekstima – upotrebe koja je bila konstatovana u brojnim ranijim radovima, koja je živa i u savremenom jeziku, ali za koju se nije pokušalo naći adekvatno lingvističko objašnjenje. U radu ćemo koristiti građu iz nekoliko funkcionalnih stilova – administrativno-pravnog, publicističkog i poetskog.

Ključne riječi: *veznici, te, gdje (de), sintaksa, semantika, klauza, rečenica, relativna rečenica, sastavnost, devetnaesti vijek, dvadeseti vijek*

Cjelovito i temeljno izučavanje crnogorskoga jezika (druge polovine) devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka dugo je bilo praktično onemogućeno zbog nedostatnosti korpusa. Lingvisti su uglavnom raspolagali korpusom sastavljenim od tekstova književnoumjetničkoga stila, i tek sporadičnim tekstovima nekog drugog funkcionalnog stila. U zadnjih dvadesetak godina situacija se po tom pitanju bitno izmijenila i popravila, budući da je publikovana značajna građa koja se tiče i drugih funkcionalnih stilova crnogorskoga jezika tog perioda – prije svega administrativno-pravnog i publicističkog stila – što je stvorilo solidnu osnovu za podrobnu deskripciju i eksplanaciju jezičkih fakata crnogorskoga jezika toga perioda. Mi ćemo se u ovom radu pozabaviti semantičko-funkcionalnim aspektima upotrebe veznika **te** i **de** (**gdje**)

u crnogorskim tekstovima (druge polovine) devetnaestoga vijeka i početka dvadesetoga vijeka. Drugim riječima, pokušaćemo odrediti sveukupnost rečeničnih konteksta u kojima se upotrebljavaju ove vezničke jedinice. Bitna komponenta našega rada biće takođe i unutarjezična komparativna perspektiva – osvrst na upotrebu tih veznika u devetnaestom vijeku i početkom dvadesetoga vijeka u poređenju sa stanjem po tom pitanju u savremenom jeziku. Deskripciju i eksplanaciju jezičkih fakata baziraćemo na korpusu koji čine tekstovi različitih funkcionalnih stilova: „Zbornik dokumenata Ministarstva finansija Knjaževine/Kraljevine Crne Gore 1879–1915“ (CID, Podgorica 2005), Ilija Plamenac – „Memoari“ (CID, Podgorica 2004), Gavro Vuković- „Memoari, knjiga 2“ (Obod, Cetinje; Pobjeda, Titograd 1985.), Petar II Petrović Njegoš- „Šćepan Mali“ (Prosveta, Beograd 1952).

Razmatranje upotrebe veznika **te** u crnogorskim tekstovima (druge polovine) devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka korisno je započeti jednim zapažanjem I. Pranjkovića o upotrebi toga veznika u savremenome hrvatskom (bosanskom/crnogorskom/srpskom) jeziku: „Veznik **te** može povezivati i elemente u vremenskoj usporednosti i elemente u sukcesivnosti. Međutim, taj veznik vrlo često služi kao rezerva (prije svega) vezniku **i**, tj. upotrebljava se zato da se veznik **i** ne bi prečesto ponavljao“ (Pranjković, 1984: 54). Nešto prije I. Pranjkovića srpski lingvist J. Kašić konstatovao je da veznik **te** u (tadašnjoj) istočnoj varijanti hrvatskoga ili srpskoga jezika dolazi samo u onoj funkciji u kojoj i veznik **pa**, tj. da se upotrebljava samo onda kad su klauze u sukcesivnom odnosu (Kašić 1962–1963: 111–118). Obje ove konstatacije na izvjestan način sažimaju P. Piper i I. Klajn u *Normativnoj gramatici srpskog jezika*: „Veznik **te** ima posledično ili zaključno značenje, ali se upotrebljava znatno ređe od veznika **pa**, a obično se koristi u knjiškom izražavanju da bi se izbeglo ponavljanje veznika **pa**“ (Piper, Klajn 2013: 476). Dakle, za savremeni crnogorski književni jezik mogli bismo konstatovati upotrebu veznika **te** isključivo u okviru paratakse – u okviru jedne vrste nezavisnosloženih rečenica, a i u okviru te vrste nezavisnosloženih rečenica u semantički redukovanom kontekstu. Pitanju upotrebe veznika **te** u kontekstu posljedične semantike vrat ćemo se kasnije. Starije normativne gramatike konstatuju širu upotrebu veznika **te**. Tako npr. T. Maretić u svojoj *Gramatici hrvatskoga ili srpskogaknjiževnog jezika* govori o vezniku **te** kao o vezniku sastavnih rečenica (Maretić 1963: 534–535), uzročnih rečenica (Maretić 1963: 546) i posljedičnih rečenica (Maretić 1963: 548). Za uzročne rečenice ne navodi, međutim, nijedan primjer upotrebe veznika **te**, a kad govori o vezniku **te** kao o vezniku posljedičnih rečenica upućuje na segment o tom vezniku u okviru sastavnih rečenica. Već kod Maretića se, dakle, jasno zrcali nedoumica će svrstati klauze uvedene veznikom **te** s posljedičnim smisaonim odnosom u odnosu na

prethodni rečenični sadržaj – da li u sastavne nezavisnosložene ili u posljedične zavisnosložene. Tu nedoumicu imaće kasnije i Stevanović: „Mi smo napred (u t.719a), govoreći o sastavnim naporednim rečenicama s veznikom **te**, rekli da se takve rečenice na one pored kojih stoje najčešće odnose kao posledica prema uzroku. A to znači da se u rečenicama s veznikom **te** vrlo često oseća njihov posljedični karakter. I postavlja se pitanje da li su uopšte rečenice s ovim veznikom sintaksički zavisne ili nezavisne“ (Stevanović 1974: 900). Dilemu da li **te** svrstati u veznike posljedičnih rečenica Stevanović razrešava primjenom supstitutivnoga metoda, tj. mogućnošću uzajamne supstitucije veznika **te** i **i** bez kosekvenci ili s konsekvencama po funkcionalnu prirodu iskaza: „Tamo gde se oseti ta neekvivalentnost veznika **te** s veznikom **i** imaćemo zavisan odnos rečenica – rečenice s veznikom **te** biće, tj. posljedične, i u tome će slučaju mesto **te** moći da se uzme veznik **da**. Takav svakako slučaj imamo u stihu: *Je li u ruži te tako miriše?* (B. Popović, Antologija, 163) – gde je rečenica s veznikom **te** nesumnjivo zavisna posljedična rečenica. I uopšte tamo gde je **te** zamenljivo sa **da** imamo takve rečenice, a gde je zamenljivo sa **i** – rečenice će biti u sintaksički nezavisnom odnosu, jer niti u srpskohrvatskom (bar savremenom) jeziku imamo rečenica naporednog odnosa s veznikom **da** između njih, niti se uopšte sintaksički zavisne rečenice u njemu mogu vezati veznikom **i**“ (Stevanović, 1974: 900–901). Najpotpuniju studiju o vezniku **te** u kroatistici (bosnistici, montenegristici, srbistici) napisao je hrvatski jezikoslovac Ivo Pranjković. Detaljno pretresajući razmatranja starijih gramatičara o ovom vezniku (Leskina, Musića, Maretića), Pranjković za suvremeni hrvatski standardni jezik utvrđuje „da se sve konstrukcije s konektivom **te** mogu podijeliti u tri skupine:

1. Prvoj bi pripadale strukture koje se u hrvatskome standardnom jeziku uopće ne javljaju, koje su regionalnog karaktera ili dolaze samo u starijim tekstovima, posebice iz (usmene) narodne književnosti. Takve su strukture s relativnim (npr. *To je čovjek te smo ga jučer sreli* i sl.), namjernim (npr. *Dodji te mi kažeš* i sl.) i vremenskim **te** (npr. *Kad vidje te je došao* i sl.). Osim toga, toj bi skupini pripadale i one strukture sate koje su (bile) posve rijetke i u jugoistočnim novoštokavskim govorima odnosno u starijim tekstovima, a to su „poredbene rečenice za izuzetnu nejednakost“ (npr. *I dijete bi uspjelo, te neće on* i sl.), rečenice u kojima **te** ima značenje izuzimanja (npr. *Kud će grom te u koprive* i sl.) te rečenice u kojima je **te** korelativno s pogodbenim **da** (npr. *Da sam znao, te bih vam rekao* i sl.).

2. Drugoj bi skupini pripadale rečenice iz Leskienove treće vrste (npr. *Dodje vrijeme te se sinovi poženiše* i sl.), zatim upitne rečenice s **te**-su-rečenicama (npr. *Što ti je te ne jedeš* i sl.) i one koje su se tumačile kao rezultat svojevrsne „semantičke kompresije“ (npr. *Reče im, te se poljube*). Za te je

strukture karakteristično da se u suvremenom standardnom jeziku susreću rijetko te da su (dijelom i zbog toga) stilski obilježene kao arhaične odnosno regionalne. Osim toga, obilježene su, po mom mišljenju, iako u nešto manjoj mjeri, i kopulativne **te**-rečenice sa značenjem istodobnosti ako se njima povezuju samo dva člana (npr. *Sjede te razgovaraju* i sl.). Naime, **te** u suvremenom hrvatskom jeziku dolazi doduše kao potpuni sinonim i za „istodobno“ **i**, ali mislim da je neobilježeno samo onda kad mu u toj funkciji služi kao „rezerva“ (npr. *Sjede i razgovaraju te se ne dosađuju* i sl.).

3. Treću skupinu čine **te**-strukture koje su u suvremenom hrvatskom standardnom jeziku posve neutralne i frekventne. Osim rečenica s „rezervnim istodobnim **te**“ – ilustriranih gornjim primjerom – tu idu sve kopulativne strukture sa značenjem susljednosti (npr. *Sjeli su te razgovaraju; Ušli su, sjeli te se počeli svađati; Sjeli su, razgovarali te nakon pola sata otišli* i sl.). To značenje susljednosti može biti vrlo raznoliko, tj. može biti na različitim stupnjevima „zavisnosti“ – od obične vremenske neistodobnosti (npr. *Ustane te pozdravi* i sl.) do „pravog“ posljedičnog značenja koje je inače tipično za konsektivne rečenice s (*tako*) *da* (npr. *Pala jekiša te /tako/ da danas ne možemo na izlet* i sl.). To međutim nikako ne znači da takvo **te** valja interpretirati kao posljedični (subordinacijski) veznik. Uostalom, i takvo je **te** zamjenjivo sa **i**, pa bi onda i takvo **i** trebalo na isti način interpretirati, a to se, koliko mi je poznato, nije nikad činilo“ (Pranjковиć 2002: 74–75). Kad je u pitanju **te** u rečeničnim konstrukcijama s posljedičnim značenjem, ima i drugačijih pogleda na gramatičku prirodu veznika **te** u konstrukcijama s ovim značenjem (o čemu ćemo govoriti u nastavku ovog rada). Na tragu ovih Pranjковиćevih zaključaka valja primijetiti da su upravo pojedine konstrukcije s konektivom **te** za koje Pranjковиć tvrdi da se „u hrvatskome jeziku uopće ne javljaju“ u crnogorskom jeziku posmatranog perioda potpuno uobičajene i frekventne. Takvo je **te** koje uvodi relativnu rečenicu. Navodimo veći broj primjera ekscerpiranih iz različitih pomenutih izvora: *Pritom ostalo se dužno zidarima, te su crkvu kartali.* (Ministarstvo finansija, 30), *...treba da plati kao drugi te trguje u toj ulici.* (Ministarstvo finansija, 41), *Sa ovim dobiva oni te ima kartu pod „Sudskom taksom“ pravo, damu se sud, oko te njegove karte zauzme...* (Ministarstvo finansija, 41), *Zbog ovog prava te je Država prisvojila bila nad špirotuoznim pičima uvidelo se je...* (Ministarstvo finansija, 50), *...upomenuti uvoz ima neka mala čast kao ule kamenom (gas) i oriz te đekoi put dolazi iz Mletaka-Bojanom...* (Ministarstvo finansija, 61), *Ima još jedno 350 kućanajsiromašnjih od cijelog okruga, te nijesu platili...* (Ministarstvo finansija, 100), *...da razgledana svoj trošak neku lijepu i prostranu goru te se nalazi u Knjaževinu na njezinu sjevernu stranu...* (Ministarstvo finansija, 135), *...svaki od ovijeh, srazmjerno ralah te je kojemu taj danizmjerio...* (Ministarstvo finansija, 137),

U tome prostoru, te je dat Piperima... (Ministarstvo finansija, 147), *Vaporom poslao sam 2 bačve vina Francuskog od najboljeg te sammogao ovdje naći...* (Ministarstvo finansija, 158), *...možeš u svoje vrijeme poslat kojega odtijeh te će se učiti u Podgoricu...* (Ministarstvo finansija, 172), *...jer neke pogreške te narod čini moguse isključivo pripisati nemarnosti pojedinijeh kapetana...* (Ministarstvo finansija, 221), *Svakikoji bi kupio zemlju, a tako i oni te bi je prodao...* (Ministarstvo finansija, 221) itd. *Na jedan top bješe i gađe Đorđije Petrović...a na treći Đorđije Stefanović te je bio u vojnike austrinske kanunijer.* (Plamenac, 41), *Ot ovia te bjehu s Vladikom progovoriti hoćase koi upomoć Vladici.* (Plamenac, 43), *...a Mujaga Mušović idrugi nišicki Turci i onizi te su sepoznavali s Crnogorcima, oni su polakše hodili i pričali se.* (Plamenac, 45), *Oni te je bijodvanajesti s onijema Ceklinjanima te uljegoše noćno na grad Žabljački i osvojiše ga.* (Plamenac, 48), *...i pogori one kuće onija te bjehu pošli u Skadar.* (Plamenac, 52), *...bio sam sa onijema tesu posljedni ostavili grad...* (Plamenac, 53), *Ova vojska te bježi pred nama ne svrće u one kućeđe i' konaci bili...* (Plamenac, 59), *Ovo po Riječke nahije te bješe u Boljeviće oni bjehu svaki dan na svadbu...* (Plamenac, 61), *A mene odgovori da će pročitati ono pismo te sam mu predao...* (Plamenac, 71), *...viđeh da možemo ono vojske turske te se biaše s Kućima dobro i' posjeć...* (Plamenac, 91), *...i tako mi namjesti top blizu kule te bješe najsrednja.* (Plamenac, 93), *Onizi te pretekoše oni se povraće.* (Plamenac, 93), *Ali ovizi te su imali braću u vojsku tursku ništanijesu za njih mislili...* (Plamenac, 94), *Te ja piši vojvodi Stanku Radonjiću te bješe su nekolikabataliona na Rasaninu glavicu...* (Plamenac, 118) itd. *...pa iznađi oko desetine te su bili u Petrovom Gradu sa vladikom našim Vasilijom.* (Njegoš, 16), *Čujte dobro, naša braćo draga, te ste skoro u Rusiju bili...* (Njegoš, 19), *...da uhvate caramoskovskoga te dobježa među Crnogorce...* (Njegoš, 40), *Đe su kletve, svetinja hristjanska, te vezaše s vama od iskona da su vječni vaši prijatelji?* (Njegoš, 44) *Poděšto sam i ja toga gledateje božja ruka načinila...* (Njegoš, 74), *Na tri starca te su kâ tri ovce...* (Njegoš, 89), *...sramota je...na ovakvo narodno veselje ucivilit najgoru sirotu, akamoli jednoga čovjeka te jenašim bio poglavarom...* (Njegoš, 100), *Blago vama do šest vite-zovah te vodiste u boj Crnogorce...* (Njegoš, 129), *...od iskona vojničkog naroda, te se rađa i mre pod oružjem...* (Njegoš, 141) itd. Veznik *te* kao veznik relativnih rečenica u širokoj je upotrebi i u savremenim crnogorskim govorima. Ovde treba reći da je veznik *te* jezička jedinica koja se ne uklapa u apsolutnost podjele veznih sredstava na subordinativna i koordinativna. Hrvatski jezikoslovac Luka Vukojević, kad su posljedične rečenice u pitanju, primjećuje da je „čini se (...) veznik *te* jedini veznik koji ima dvostruku sintaktičku narav, koji dakle može ulaziti i u nezavisnosložena i u zavisnosložena sintaktička ustrojstva“ (Vukojević 2008: 245). Postavlja se pitanje odakle upotreba

baš veznika **te** u ovom sintaktičko-semantičkom kontekstu, dakle i u kontekstu hipotaktičkih odnosa? Govoreći o konstrukciji sa veznikom **te** i zavisnom rečenicom, R. Simić i J. Jovanović konstatuju da „u (njenoj) (...) osnovi stoji tematska hijerarhija- vremenska ili logička: prva se ogleda u sukcesivnosti, odn. kontemporalnosti s tim da segment sa 'te' dolazi posle antecedentne s kojom je klauza sa veznikom 'te' povezana (...), a druga u uzročno-posledičnom odnosu, s tim da klauza sa 'te' označava posledicu (...) Hijerarhičnost stvara osećaj nekontigentnosti dvaju sadržaja“ (Simić, Jovanović 2002: 697). Relativna rečenica je, kao što je poznato, atributna rečenica – ne uvrštava se direktno u nadređenu rečenicu, nego u sintagmu nadređene rečenice kao odredba imenske riječi. Budući da između riječi ili sintagme u koju se uvrštava relativna klauza postoji, u ovom slučaju ne tematska, nego funkcionalna hijerarhičnost i odnos uzajamne povezanosti riječi ili sintagme u nadređenoj rečenici, s jedne strane, i relativne klauze kojom se toj riječi ili klauzi u nadređenoj rečenici pripisuje određena kvalifikacija, s druge, ta uzajamna povezanost može se percipirati i kao podvrsta opštije misaone kategorije sastavnosti. U crnogorskim tekstovima toga perioda, kao uostalom i u savremenom crnogorskom jeziku, nalazimo i **te** u nezavisnosloženim sastavnim rečenicama posljedične semantike: *...naređeno nije **te** sam preduzeo kontrolu...* (Ministarstvo finansija, 124), *...a kontrole nemamo prema čijeračuna bismo mogli saglasit, **te** tun mogu Državni interesi nauštrb biti...* (Ministarstvo finansija, 153), *Suviše ne naplatih ni kauciju koju imam u Beogradu od 10 hiljada dinara, a bez parničenja ne mogu je nidobiti...**te** prinuđen sam zamoliti g. Ministra...* (Ministarstvo finansija, 182), *Isti ne znadu govoriti srpski, doseljenici su iz raznih mjesta Turske, **te** nijedan nije u stanju kazati svoje prezime...* (Ministarstvo finansija, 283), *...budžet Ministarstva Finansija je u veliki deficit za ovu godinu **te** ja ne znam okle i kome bih uzeo novac koji tražite za nadnice stojeće vojske...* (Ministarstvo finansija, 294), *I tako zavikaše zapomoć **te** mi potrči što priđe mogasmo.* (Plamenac, 57), *U Boljeviće bješete godine rodilo se žita dosta, vina dosta a mesa dosta, **te** nijesu ništa žalili...* (Plamenac, 59), *No oni ne mogli doćnikako **te** se tai plan ošteti.* (Plamenac, 61), *...ali žestoka obrana bila iz zatvora **te** i' ne mogliništa...* (Plamenac, 63), *Derviš-paša uvide da bez velike pogibije ne možemu vojska naprijed **te** tako naredi da jedan dio vojske turske prijeđe na Ploču...* (Plamenac, 69), *Moj sinovac bješeslab **te** sam mu naredio da svaki dan ide u banju da se kuplje...* (Plamenac, 72), *...punuo strahoviti vjetar i kiša da ne mogu ni oni vapori od pošte štovoze narod ne mogu Bosvorom hodit a karoca da se ide krajima nema, **te** na živu muku.* (Plamenac, 78), *A veliki je karamlak **tese** ništa ne vidi...* (Plamenac, 84), *Vidimo podolasku vojske (...) da Turci namjeravaju dić veliku vojsku da dadu tain gradu Medunu, **te** jaodmah javi Gospodinu Božu da ću poslat da*

dođe batalion Ceklinski u Kuće... (Plamenac, 97), Oni dvojica doveli su Knja-za do teških iskušenja, te ne posluša Sile već uđe u opasnu spremu zanovu borbu... (Vuković, 41), Ona dozvoljava da se javno kupi novac po gradovima, gdje sucarske vlasti jake te se ne mogu izgovarati svojom slabošću... (Vuko- vić, 44), ...jer bi izgledaloda smo se odrekli od Plav-Gusinja, te bi pitanje ostalo zanavijek neriješeno... (Vuković, 46), I budale mnoge to vjeruju da je došlo s nebadopuštenje sultanima da bratbrata kolje (...) te jesaraj posta mu- čilištem samom sebi... (Njegoš, 87), ...kad Bošnjaci, naša rodna braća, slijepi sute ne vide ništa... (Njegoš, 143), On je sabjen na kraj od svijeta, te ne mo- ženi od koje ruke vami čuti smrti ni života... (Njegoš, 157) itd.

Kako smo pomenuli ranije u radu, hrvatski jezikoslovac Luka Vukoje- vić, kad su posljedična rečenična ustrojstva u pitanju, smatra da je **te** jedini veznik koji može ulaziti i u nezavisnosložena i u zavisnosložena sintaktička ustrojstva. Zavisnosložene posljedične rečenice dijeli na tri tipa: 1. rečenice s količinsko-posljedičnom i rečenice s kakvoćno-posljedičnom semantikom; 2. rečenice s odnosom neprimjerenog uzroka (glavna surečenica) i posljedice (zavisna surečenica) i 3. upitno-posljedične rečenice (Vukojević 2008: 246). Zanimljivo je, s opštelingvističkog stanovišta, postaviti pitanje (i pokušati odgovoriti na njega) otkud upotreba baš veznika **te** i u određenim koordinativnim i u određenim subordinativnim rečeničnim ustrojevima. Upotrebu **te** kao hipotaktičkog veznika u relativnim i posljedičnim rečenicama možemo objasniti izvjesnom logičkom komplementarnošću između upravne i zavisne klauze u tim rečenicama. Uprkos tome što se radi o, u funkcionalnom smislu, različitim tipovima rečenica – relativne su neraščlanjene, atributne, dok su posljedične raščlanjene, adverbijalne – odnos zavisnih klauza prema uprav- noj u obje ove vrste rečenica temelji se na značenjskoj relaciji koju bismo mogli nazvati **sastavnošću višeg reda**. Tu, naravno, nije riječ o parataktičkoj sastavnosti koju karakteriše strukturna samostalnost klauza u okviru složene rečenice, nego o istosmjernosti koja se očituje kroz latentnu upućenost jednog na drugi sadržaja dvaju konstituenta iskaza (bilo da su u pitanju riječ i sinta- gma i klauza ili dvije klauze). Kod relativnih rečenica ta međusobna latentna upućenost sadržaja dvaju konstituenta jednog na drugi manifestuje se kroz odnos kvalifikacije zavisnom klauzom određenog pojma u upravnoj klauzi. Pri tome se datom pojmu u upravnoj klauzi zavisnom klauzom pripisuju kvalifikacije najrazličitije vrste – od postojanih do privremenih – a taj odnos kvalifikativnosti između pojma u upravnoj klauzi koji se određuje i zavisne klauze kojom se tom pojmu nešto pripisuje implicira konstituisanje u svijesti – na bazi relacije međusobne sadržajne upućenosti tih rečeničnih konstituenta jednog na drugi – misaonog kompleksa sastavnosti. Smatramo da je na toj semantičkoj podlozi moguća u okviru ovih zavisnosloženih rečenica pojava

veznika upravo iz domene (parataktičke) sastavnosti, tj. veznika **te**. Npr. u rečenici *Pritom ostalo se dužno zidarima te su crkvu kartali* konstituent *zidarima*, s jedne strane, nužno traži odredbu, a iz neograničenog broja odredbi koje bi se mogle pripisati ovom konstituentu u upravnoj klauzi pripisuje mu se odredba koja se može parafrazirati sintagmom “kartanje crkve”. Time se u svijesti govornikâ konstituiše misaoni kompleks “zidari i kartanje crkve”, tj. kroz uzajamnu povezanost dvaju odvojenih predstavau jedinstven, cjeloviti pojam uspostavlja se jedna potkategorija sastavnosti višeg reda. Nešto jednostavnije je objasniti upotrebu veznika **te** u iskazima s klauzama posljedične semantike, bilo da je riječ o nezavisnosloženim ili zavisnosloženim rečenicama. Relacija logičnog proishođenja posljedice iz uzroka zapravo je prototipni slučaj smisaone istosmjernosti i, u skladu s tim, obrazovanja – na bazi immanentne veze predstave uzroka i predstave posljedice te njihovog objedinjavanja u jednu jedinstvenu predstavu – misaone kategorije sastavnosti. Upravo na toj misaonoj podlozi koja je zajednička – uprkos razlici u njezinu konkretnom ostvaraju što se kod relativnih rečenica manifestuje na jedan, a kod posljedičnih na drugi način – i jednoj i drugoj vrsti rečenica i moglo je, po našem mišljenju, u jezičkoj realizaciji kod tih tipova rečenica doći do upotrebe veznika iz gramatičko-semantičke sfere sastavnosti, konkretno veznika **te**. Na taj način dolazi do izvjesne harmonizacije između dva tipa kategorija – misaonih s jedne strane, i jezičkih, s druge. U puno manjem opsegu, ali u proučavanom korpusu potvrđena je i upotreba **te** kao veznika kojim se u upravnu uvrštava uzročna klauza: *...a u isto vrijeme izvinite se pred bankom te ove novcedižemo prijed označenoga vremena...* (Ministarstvo finansija, 58), *...i da mi oprostite sam ga dosta dosta namučio...* (Plamenac, 82), *...i mnogo mi je milo te sam Vas vidio...* (Plamenac, 82), *Ali ovi vojnici bjehu mnogo žalosni te ne bjehu oni dan bili i prisustvovali uboj...* (Plamenac, 105) *...da su zlo učinili te se nijesu sa Rotom pogodili...* (Plamenac, 121), *Da steveliko dobro učinili te ste ubili Dželadin pašu...* (Plamenac, 122), *Žalim te nemam kopiju toga memoara da ga ovdje privedem...* (Vuković, 15). U jezičnom izričaju vojvode Ilije Plamenca srećemo upotrebu **te** kao veznika kojim se uvrštava i izrična rečenica: *Knjaz Danilo naredio te se stavi jedan top na Filipov krš...* (Plamenac, 52), *Itako razširi se i naredi te kupe vojnici u one vreće te smo ponijeli...* (Plamenac, 105), *Vojvoda Simo u njegovo pismo ne kaže te uzemo sve do Bojane i do Gorica i do Taraboša...* (Plamenac, 113), *...te ja piši Gospodinu Božu te mu šiljem dva bataliona na vodu Moraču...* (Plamenac, 116).

Za „čisto“ sastavni veznik **te** u crnogorskom jeziku toga perioda nipošto se ne može prihvatiti Pranjkovićeva konstatacija izrečena za suvremeni B/CG/H/S jezik o tome kako je **te** „rezerva vezniku i“. Štoviše, u crnogorskom jeziku toga perioda **te** u „čisto“ sastavnom značenju izuzetno je frekventno,

neuporedivo frekventnije nego u savremenom jeziku: *Sava kćer PeraVuleva Ilinčića iz Rovaca ostala je te se nije udavala...* (Ministarstvo finansija, 144), *...poslaoje Kapetan Puniša Selić kmetove, te njeno imanje podijelio na tri iseta...* (Ministarstvo finansija, 144), *...nego im samo to služi za ispašu, a pokoji put slože se, te travu u njem kome prodadu...* (Ministarstvo finansija, 147)... *očera mi je sin nešto životinja na pazar te proda, i svratijo se te podmirijo daciju...* (Ministarstvo finansija, 164), *...narod dolazi te pita za Državno žito...* (Ministarstvo finansija, 175), *...a tako iz Srbije dovozi šljivovicu te prodaje u Crnu Goru...* (Ministarstvo finansija, 184), *Pa kad bi bio mjerac zasebni određen bez Kapetanskog pisara, ljudi bi ga često pozivali te mjerili baštine koje se nanovo razoravaju...* (Ministarstvo finansija, 289), *Nj.Kr.V. Gospodar još onda je predviđelo te je blagovoljeo osloboditi me, da nemam platitiništa...* (Ministarstvo finansija, 293), *Pošto se zna da proizvođači vina, pored čistog prvo-izvađenog vina, izrađuju i drugo, mećanjem cukra i vode u trop te time dobijaju neko drugovino...* (Ministarstvo finansija, 311), *...našao sam za potrebito, da izdam o tome potrebnauputstva i da naredim svim sudovima (...) da se po njima upravljaju te da mi svaki posebno na priloženoj listi učini takav izvod...* (Ministarstvo finansija, 323), *Društvo namjerava što prijepristupiti osnivanju depozita svog, u koji će smjestiti veliku količinu artikala (...) te će ih izdavati našima trgovcima prema njihovoj potrebi i na njihov zahtjev...* (Ministarstvo finansija, 338) itd.*I bješe s Milakovićem jedan perjanik, Krsto Kaščelan sMirca, te mi pasaj preko Mirca...* (Plamenac, 36), *U ono vrijeme kad udari Vladika Rade naPodgoricu a Ivanović u Zetu te pobuniše Zećane i nekoliko Hota...* (Plamenac, 48), *Te jaodmah u голу košulju potrči i viđi đe visi pop Toma te ja odmah povrati i pođi u kamaruĐorđinu...* (Plamenac, 50), *I tako bi poklič koi je dobri junak, te mi svi vojnici iz Boljevićaizidi i sreti se s vojskom turskom u Bjelomire...* (Plamenac, 58-59), *Strašno su se Turci otpirali aliposlijepodna dadosmo žestoki otpor te uskočiše nekoliko momaka dobrija po sred Turaka...* (Plamenac, 60), *Boljevići bijahu volove često puta te dijeljahu vojski...* (Plamenac, 60), *No, nažalost, predade se mnogo Bjelopavlića...i pokloniše se Omer-paši te to jako uznemiri druge Bjelopavliće...* (Plamenac, 63), *Utoliko doše dva ministra ruski i austrinski kod Omer-paše uBjelopavliće te mu oni naredi da odmah rat prekine...* (Plamenac, 64), *Dobi starješinevojničke (crnogorska vojska, M. A.)...te s tijem bješe svaki veseo kako starješinama tako i sovijem radom vojničkim što se učinje...* (Plamenac, 66), *U blizini njega pristavahu vapori kojičesto idu uz konaval i niz konaval te vozahu po mnogo pasađijera te mnogo bješe lijepogledati...* (Plamenac, 72), *Kad onamo dočeka ne veliki mušir ot štale te mi prođi kroz štalu...* (Plamenac, 81), *A mi mu sve kaži te on izvadi dvije kutije...* (Plamenac, 82), *Često gledam na sahat kad dođeponoći te ja pođi preko broda da viđu ko je na krmu...*

(Plamenac, 84), ...*te* tako primiči se putkraja i zovem jednoga Spičanina koi je više puta hodio u Carigrad i dolazi*te* pita može li poznat one krajeve koi su... (Plamenac, 85), Svi doše *te* ja već zamini i pričaj sve moje stoji*te* u Carigradu... (Plamenac, 87), Pošto vapor osidri spustiše kapetani barku *te* mi pođi na Vir... (Plamenac, 88), A bila je neđelja ujutro *te* Gospodar Knjaz izidi prez velja vrata... (Plamenac, 90) Tu stani dva tri dana *te* ja sidi u Martiniće... (Plamenac, 117), Ja odmah pođi u Čeliju kod Gospodina Boža *te* mi tu naređi jednoga Nijemca iz Njemačke... (Plamenac, 120) itd. U sami mrak dođoše njegova karoča, s jednim sekretarom, *tega* povedoše u stan pašin... (Vuković, 42), Ona dozvoljava da se javno kupi novac pogradovima, gdje su carske vlasti jake (...) *te* ga šilju organizatorima otpora na raspoloženje... (Vuković, 44), Uostalom carska vlada pokazala se je sljestvena i rješitelna, pošto je bezuspješno ponudila upromijenu Plav-Gusinje jedan teritorijum mnogo važniji i mnogo bogatiji, *te* je radila neodložno, sa energijom i živošću... (Vuković, 50-51), Naposljetku Muhtar-paša dobio jenaredbu da pođe na granicu, *te* pošto je izjavio da se boji da ga ne postigne sudbu Mehmed Alipaše, došao je iz Manastira u Prizren... (Vuković, 59) itd.

Kad je u pitanju veznik **de**, Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika bilježi više, danas rijetkih, njegovih upotreba. Pored upotrebe koja je uobičajena i u savremenom jeziku- upotrebe veznika **de** u adverbijalnim mjesnim i u atributnim relativnim rečenicama – u pomenutom Rečniku bilježe se i sljedeće upotrebe toga veznika: upotreba veznika **de** kao odnosno-vremenskog veznika (*Jer je to onaj za koga je govorio prorok Isaija gdje kaže...* (Vuk 11, 5); upotreba **de** kao uzročnog veznika (*Solomon mu odgovori da se smije de car cara hoće dapogubi na ženskom uzglavlju* (NPr Vuk, 197); upotreba **de** kao iskazno-načinskog ili iskazno-vremenskog veznika (*Oni načine blijeda lica svoja da ih vide ljudi gdje pate* (Vuk 11, 12); upotreba **de** kao isključivo iskaznog veznika; upotreba **de** kao rječce sa izbljeđenim uzročnim ili iskaznim značenjem pri pozivanju na nešto već rečeno (*Ovo, de ti rekoh za deda (...) evo kako je bilo*) (Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika 1965: 227–228). U crnogorskom jeziku druge polovine devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka mnoge danas rijetke upotrebe veznika **de** bile su sasvim uobičajene. U proučavanom korpusu tako, npr., često srećemo veznik **de** kojim se u upravnu klauzu uvodi: **a) izrična**: *Po popisu dacije prebroismo stoku i nađosmojednog de je manje upisato govedo.* (Ministarstvo finansija, 57), *Krava osta neupisata, poslijetoga nekoliko dana, potrebi se sa pisarom de i kravu viđesmo...* (Ministarstvo finansija, 164), *Poznajem po njegovu stapu de šeta...* (Plamenac, 37), *Ja kao mlad iziša sam i gledam de idu ozgor...* (Plamenac, 42), *Te ja odmah u голу košulju potrči iviđi de visi pop Toma...* (Plamenac, 50), *Mogu uvjerit čitaoca vidijo sam moim očima de se suzestičahu na*

*bradu Knjazu... (Plamenac, 53), ...viđu kapetana prvoga **de** plače iznajbolje... (Plamenac, 85), I viđu **de** su Turci pristigli... (Plamenac, 124), To si moga viđet na svaku stranu **de** vojnici naši živofataju vojnike turske... (Plamenac, 129), ...gledajući me u živi oganj **de** se koljemo sa mnogojačom vojskom turskom... (Plamenac, 131), Neki kažu da su ga poznali **de** se spuškom ispred dvora šeta... (Njegoš, 28), ...ne vraćam sesilnovitom vojskom da bih znao **de**ćupoginuti... (Njegoš, 59), ...vidi divno, viđet ne umije **de** ga držim rukama za bradu... (Njegoš, 63), ...kad se dosad silom ne uradi, **de** smo ono krvavo gnijezdo učinili (...)kasapnicom našom i njihovom... (Njegoš, 181), ...naskoro će Turci vidijeti **de** sultani jedukrmetinu... (Njegoš, 184); **b) vremenska:** Po računu ne može sve piće podpuno doći, već bačveprebacajući proliju **de** se prenose na konje... (Ministarstvo finansija, 112), Kad se pak na pozivkapetanov, pođe usljed kakve davije, ili kontrole, - **de** se sumnjalo da se nije pravo u dacijuupisalo, - da mjerenje izvrši... (Ministarstvo finansija, 137), ...i na 3. ov. mj. okupili kmetoveodnjegove Kapetanije **de** im je pročitán i razjasnjen Zakon Carinarnice... (Ministarstvo finansija, 188), ...i kaže im da naprvi poziv budu naredni **de** se zovnu da dođu... (Plamenac, 132)...dan najprvi **de** si boj počeo, krok naprijed nijesi šenuo... (Njegoš, 81);**c) uzročna:** A u sigurnostnije nam ni misliti, **de** takvu inicijativu preduzima visoka vlada naša... (Ministarstvo finansija, 63), Knjaz Danilo krenu i mi ga isprati sa velikijem zadovoljstvom **de** bi ovi početak u naše kuće... (Plamenac, 65), Bješe sin Mustaj-paše skadarskoga te nama mило **de** je od naše zemlje... (Plamenac, 83), Ne moga mi se odgovorit (Ismail-paša, M.A.) **de** ja bjeh doša iz Stambola... (Plamenac, 87), Opaziše i' Turci tojest batalion nizama koi su u zatvor u grad Medun te prosu na njih veliki oganj **de** pucaju sveostragušamabez potiska... (Plamenac, 100), Mnogo mu je žao bilo **de** je mene u svaki boj sretnje za rukom izlazilo... (Plamenac, 131)...al' ne prosto nikad ni dovijek što se s nama sav svijet kaliži **de** se naše sileizlomiše na hajdučkom jednome gnijezdu... (Njegoš, 176). Iz Memoara vojvode Ilije Plamenca ekscerpirali smo i jedan primjer za veznik **de** kojim se u upravnu uvrštava **finalna** klauza: ...Vladika dogna njeke stare topove naše **de** će dabije Lesendro... (Plamenac, 41). **De** vodi porijeklo od praslavenskog priloga **къде**, koji je u staroslavenskome jeziku imao tri značenja/funkcije: upitno, neodređeno i funkciju relativizatora (Старославянский словарь 1999: 300). „Základní je interog. (...) „wo“, srov. r. *gdeživeš?*, p. *gdziemieszkasz?*, č. *kdebydlíš?*, dl. *žo sy?*, ukr. *dety bul?*, kaš. *ze tē bēl?*, br. *dze ty pracuješ?*, b. (g) *debjachte? de sediš?* ap. Vedle toho i významy „wohin“ (č. dial. *kdedeš*, slk. *kdeideš*, p. *gdzieidziesz*, hl. *hdže džeš*, dl. *žožoš*, ukr. *de ideš*“ (Etymologický slovník slovanských jazyků, svazek 2 Slova gramatická a zájmena 1980: 379). Mogli bismo, dakle, zaključiti da je prvobitno značenje **de** značenje upitnog priloga za mjesto te da je, polazeći od tog značenja, taj*

upitni prilog za mjesto vremenom mogao početi funkcionisati kao veznik kojim se u upravnu uvrštavaju klauze mjesnog značenja. Upotrebu veznika **de** u crnogorskom jeziku proučavanog perioda u ovako širokom semantičkom dijapazonu možemo, stoga, pokušati objasniti polazeći od teorije lokalizma, tj. od širenja jezičnih jedinica iz semantičke sfere spacijalnosti u druge, apstraktnije semantičke sfere. Može se pretpostaviti da se veznik **de** iz semantičke sfere spacijalnosti, iz složenih rečenica u kojima uvodi klauzu mjesnog značenja, najprije počeo upotrebljavati i u vremenskim zavisnosloženim rečenicama, kao vezno sredstvo za uvrštavanje u upravnu klauze vremenskog značenja. Ovu pojavu, tj. „прости относителни наречия за място с темпорална функция: иждеже, ижде, къдеже, къде“ (Грамматика на старобългарския език 1991: 497) srećemo već u staroslovenskim kanonskim spomenicima. Zatim se veznik **de** mogao pojaviti i u rečeničnim kontekstima u kojima zavisna klauza denotira uzrok onoga što se saopštava upravnom klauzom. Što se tiče upotrebe veznika **de** u crnogorskom jeziku ovog perioda kao veznika kojim se u upravnu klauzu uvrštava zavisna uzročna, treba reći da je u literaturi odavno konstatovana, u semantičkoj sferi uzročnosti, upotreba jezičnih jedinica iz sfere spacijalnosti i temporalnosti. Maslijeva tako tvrdi, npr., da „в истории языка хорошо прослеживается (...) связь семантики слов, выражающих понятие причины, со значениями пространственных и временных отношений, свидетельствующая о том, что процесс формирования и развития категории причинности происходил в тесной генетической связи с формированием и развитием категорий движения, пространства и времени“ (Маслиева 1980: 69). Ona navodi primjere velikog broja jezika – različitih u genetskom i tipološkom smislu – u kojima postoji veliki broj prijedloga s istovremeno prostorno-vremenskom i uzročnom semantikom i veznika s istovremeno vremenskom i uzročnom semantikom (Маслиева 1980: 69–75). Konačno, i kod uzročnih rečenica već u staroslovenskom jeziku za uvrštavanje zavisne klauze u upravnu srećemo „относителни наречия за причина по произход относителни наречия за място: иде, ижде, иждеже“ (Грамматика на старобългарския език 1991: 505). Konačno, posmatrano sa istorijskojezičkog aspekta, veznik **de** mogao je naposljetku ući i u sferu zavisnosloženih rečenica s komplementarnim odnosom između upravne i zavisne klauze. S. Pavlović u svojoj studiji o starosrpskoj zavisnoj rečenici od 12. do 15. vijeka tvrdi da je asertivno **гдѣ** „potvrđeno (...) sa svega dva primera, u izveštaju s jednog sudskog procesa na Drijevima (na donjem toku Neretve): чух г(д)ие псоваше радьна юрьѣ (Dubr. 1442, N 628.14), чух гди псоваше юраи радну (Dubr. 1442, N 628.21)“ (Pavlović 2009: 86). U nastavku razmatranja o dopunskom **de** on upućuje na zaključke Irene Grickat koja ovakvo **de** tretira kao produkt grčkoslovenske miksoglosije. Pavlović utvrđuje

da „s obzirom na semantički domet grčkog *ὅπου*, te sličnu ekspanziju odgovarajućih reči u bugarskom, rumunskom i albanskom (Sandfeld 1930: 107), srpsko dopunsko *гдѣ* je, zaista, najrealnije posmatrati u kontekstu balkanskih jezičkih kontakata“ (Pavlović 2009: 86). Ipak, i on dodaje je potrebna doza opreza jer su tragovi dopunskog **къде* registrovani i na slovenskom sjeveru, npr. u staročeskom jeziku (Pavlović 2009: 86).

Svođeci razmatranje o veznicima **te** i **de** u crnogorskom jeziku druge polovine 19. i početka 20. vijeka, možemo reći da je upotreba tih veznika u crnogorskom jeziku toga perioda bila mnogo raširenija nego u savremenome crnogorskom jeziku. Tako, kad je u pitanju veznik **te**, njegova frekvencija u pojedinim kontekstima u tom sinhronijskom presecu bila je mnogo veća nego u savremenom jeziku, npr. u nezavisnosloženim rečenicama u kojima je ono što denotira druga/završna klauza posljedica onoga što se saopštava prvom klauzom ili cjelokupnim prethodnim rečeničnim kontekstom, i u rečenicama s „čisto“ sastavnim odnosom između klauza. Što se tiče relativnog **te** – koje je u velikoj mjeri specifikum crnogorskoga jezika u odnosu na bosanski, srpski i hrvatski jezik – ono je frekventno i u savremenim crnogorskim govorima. S druge strane, upotreba veznika **te** u nekim rečeničnim kontekstima koja je posvjedočena u crnogorskom jeziku druge polovine devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka – kao što je upotreba istog u uzročnim i izričnim rečenicama – u savremenome crnogorskom jeziku (uglavnom) nije više poznata. Veznik **de** takođe je u crnogorskom jeziku druge polovine devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka imao mnogo širi dijapazon upotrebe nego u savremenome jeziku; u većini rečeničnih konteksta u kojima se **de** upotrebljavalo u tome periodu u današnjem jeziku se ne upotrebljava ili je stilski obilježeno. Na kraju ovoga izlaganja treba reći da je proučavanje funkcije i značenja vezničkih jedinica (i ne samo funkcije i značenja vezničkih jedinica nego i brojnih drugih sintaktičkih tema) u crnogorskom jeziku devetnaestoga i početka dvadesetoga vijeka veoma zahtjevan, ali utoliko i zanimljiviji zadatak. Jer, u pitanju je u lingvistici uglavnom neproučena tematika, a upravo u sintaktičkoj domeni i na sintaktičkoj razini lingvističke analize leži možda najveći specifikum crnogorskoga jezika toga perioda u odnosu na susjedne jezike. Ovde smo, kad je ta problematika u pitanju, registrovali upotrebu **te** u relativnim, uzročnim i izričnim rečenicama (relativno **te**, kako smo naglasili, „živo“ je i frekventno i u savremenome crnogorskom jeziku), a brojne sintaktičke teme tek čekaju na temeljnu naučnu obradu.

Izvori:

- Gavro Vuković, *Memoari, knj. 2*, Obod – Cetinje, Pobjeda – Titograd, 1985.
- Ilija Plamenac, *Memoari*, CID, Podgorica 2004.
- Ministarstvo finansija Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, Zbornik dokumenata 1879-1915, CID, Podgorica 2015.
- Petar II Petrović Njegoš, *Šćepan Mali*, Prosveta, Beograd 1952.

Literatura:

- Vukojević, Luka. *Izražavanje posljedičnih odnosa u hrvatskome standardnom jeziku*. Zagreb: Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 2008.
- *Граматика на старобългарския език*. София: Българска академия на науките, 1993.
- Kašić, Jovan. *Sistem kopulativnih veznika, pa, te u srpskohrvatskom jeziku*. Novi Sad: Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, VII, 1962/63.
- Klajn, Ivan. Piper, Predrag. *Normativna gramatika srpskog jezika*. Novi Sad: Matica srpska, 2014.
- Maretić, Tomo. *Gramatika hrvatskoga ili srpskoga književnog jezika*. Zagreb: Matica hrvatska, 1963.
- Маслиева О.В.. *Становление категории причинности (на материале истории языка)*. Ленинград: Наука, 1980.
- Pavlović, Slobodan. *Starosrpska zavisna rečenica od XII do XV veka*. Novi Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, 2009.
- Pranjković, Ivo. *Koordinacija u hrvatskom književnom jeziku*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo, 1984.
- Pranjković, Ivo. *Hrvatska skladnja*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 2002.
- Simić, Radoje. Jovanović, Jelena. *Srpska sintaksa I-2*. Beograd: Jasen, 2002.
- Stevanović, Mihailo. *Savremeni srpskohrvatski jezik 2. Sintaksa*. Beograd: Naučna knjiga, 1974.

Rječnici:

- *Etimologický slovník slovanských jazyků. Slova gramatická a zájmena*. Praha: Academia nakladatelství Československé akademie věd, 1980.
- *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, knjiga 3*. Beograd: Institut za srpskohrvatski jezik, 1965.
- *Старославянский словарь (по рукописям X-XI веков)*. Москва: Издательство „Русский язык“, 1999.

Miomir ABOVIĆ

**FUNCTIONAL AND SEMANTIC ASPECTS OF THE USE OF
CONJUNCTIONS *TE* AND *GDJE (ĐE)* IN MONTENEGRIN TEXTS OF
THE NINETEENTH CENTURY AND EARLY TWENTIETH CENTURY**

In this paper, the author deals with the study of sentence context in which conjunctions **te** and **gdje (đe)** are used in Montenegrin texts of the nineteenth century (especially the second half of the nineteenth century) and the beginning of the twentieth century. Emphasis is placed on those functional and semantic aspects of the use of these conjunctions, which, on the one hand, present the difference in relation to the use of these conjunctions in contemporary Montenegrin speech patterns, and on the other hand, an attempt is made to explain the reasons for the use of these conjunctions in certain syntactic contexts – use which was acknowledged in a number of previous studies, which is alive in modern language but for which no adequate linguistic explanation was found. The author uses material from several functional styles – administrative, legal, journalistic and poetic.

Key words: *conjunctions, te, gdje (đe), syntax, semantics, clause, sentence, relative sentence*